

प्रकरण चार

मोहन पाटील यांच्या लघुकादंबऱ्यांतील
भाषाशैली

प्रकरण चार

मोहन पाटील यांच्या लघुकादंबऱ्यांतील भाषाशैली

प्रकरण दोन आणि तीनमधून आपण मोहन पाटील यांच्या लघुकादंबरीतील आशयसूत्रे, वातावरण आणि व्यक्तिरेखांचा विचार केला. त्यामधून पाटील यांच्या साहित्याचे अंतर्बाह्य रूप समजावून घेतले. आता या प्रकरण क्रमांक चार मधून आपणास मोहन पाटील यांच्या लघुकादंबरीच्या भाषाशैलीचा विचार करावयाचा आहे. प्रस्तुत अभ्यास करण्यासाठी सर्वप्रथम आपण भाषा आणि शैली म्हणजे काय हे थोडक्यात समजून घेऊ.

भाषा हे संदेशवहनाचे एक साधन आहे. भाषेमुळे समुहाचे आर्थिक, सामाजिक, धार्मिक व्यवहार सहजपणे होऊ शकतात. भाषतून व्यक्तिमत प्रकट होत असल्याने त्या व्यक्तित्वाचा सांस्कृतिक पार्श्वभूमीनुसार भौगोलिक प्रदेशानुसार आणि कालमानपरत्वे भाषा बदललेली दिसते. हे बदल भाषेचे अंगभूत भाग असल्याने, भाषा परिवर्तनशील आहे. भाषेची जी विविध कार्ये आहेत त्यापैकी सौंदर्यात्मक अनुभवाची प्रतीती देणे हे एक महत्त्वाचे कार्य आहे. साहित्याच्या भषेत अशाप्रकारचा सौंदर्यात्मक अनुभव साक्षात केला जातो. साहित्याची भाषा व्यवहारिक केला जातो.

एखाद्या भाषेतील विशिष्ट रुपांची निवड करून लेखक, स्वतःची अभिव्यक्ति करीत असतो. अभिव्यक्तीच्या पर्यायांमधून केलेली विशिष्ट पर्यायांची निवड म्हणजे शैली असे म्हणता येईल, साहित्यातील शैलीचे स्वरूप भाषिक आकृतिबंधातून शोधता येते. भालचंद्र नेमाडे यांनी शैलीचे पाच मुख्य गुणधर्म सांगितले आहेत.

१. निवड हा शैलिचा महत्त्वाचा धर्म आहे. जिथे अशी निवड नसते, तिथे भाषाशैलीचे अस्तित्व जाणवत नाही.
२. रुढ अथवा आदर्श भाषाप्रयोगापेक्षा वेगळे भाषाप्रयोग करणे, भाषेच्या माध्यामात हेतुनिष्ठ मोडतोड करणे आणि व्यवहाराच्या भाषेला वळण देणे.

३. व्यवहार भाषेपेक्षा साहित्यिक भाषेत अधिकत्व आणणे व रुपाच्या संरचनेला भारून टाकणे.
४. भाषा वैशिष्ट्यांना आवश्यक ते सर्व संदर्भ पुरविणे.
५. विशिष्ट भाषिक रुपांची संहितेत हेतुपुरस्कर पुनरावृत्ती घडवून आणणे.^१

प्रत्येक लेखकाची एक वेगळी स्वतंत्र शैली असते. शैली म्हणजे एका प्रमाण, स्थिर भाषेपासून वेगळी होणारी भाषा.

लेखकाची साहित्यिक जडणघडण ज्या परिसरात वातावरणात तयार होते. त्याचेच त्या लेखकाच्या साहित्यिक आविष्कारावर संस्कार होत असतात. या आविष्कारात भाषा आविष्कारही अंतर्भूत असतो. लेखकाची साहित्यिक भाषा ही व्याकरणाच्या नियमातून प्रकटणारी नसते तर जीवनानुभवाच्या, आणि श्रवण, वाचन, परिसराच्या मंथनातून मूर्त स्वरूप प्राप्त करून घेत असते. लेखक जसा जीवन जगत असतो, अनुभव भोगत असतो, त्याप्रमाणे भाषाही अंगीकारत असतो. किंबहुना ती भाषा त्या जीवनानुभवाचाच एक भाग म्हणून तो अनुभवित असतो. त्या जीवनानुभवाशी त्याची भाषा एकरूपता साधत असते. त्यामुळे एखाद्या लेखकाला ती कलाकृती भावते, जाणवते, स्पर्श करते ती त्याच्या भाषेसह जाणवते. जेव्हा त्याला हेच अनुभव विश्व वाचकांसमोर मांडायचे असते तेव्हा हीच भाषा लेखक आणि वाचक यांच्यातील माध्यम बनते.

लेखक त्याच्या कला माध्यमाचा विचार कलेच्या निर्मिती-प्रक्रियेच्या कक्षेतून करत असतो. त्याची कलाकृती कशी सकस होईल, त्यात कलाविष्कार कसा साधला जाईल हाच विचार अंतिम ठरतो त्यासाठी लेखक श्रेष्ठ-कनिष्ठ, नागर-ग्रामीण असे भेदाभेद करीत नाही. याविषयी आनंद यादव म्हणतात. 'चित्रकार जेव्हा रंगाकडे माध्यम म्हणून पाहातो, तेव्हा तो रंग स्वस्त की महाग, स्वकीय की परकीय, लोकांना आवडेल की नाही याचा विचार करीत नसून, तो रंग जे त्याला जाणवले आहे. त्याचा आविष्कार करण्यासाठी कितपत उपकारक आहेत एवढाच विचार करीत असतो.'^२

यावरून ग्रामीण साहित्याला ग्रामीणच भाषा वापरावी की नागर भाषा वापरावी, हा प्रश्न वाचकांनी अथवा टीकाकारांनी सोडवायचा नसून, त्या विशिष्ट कलावस्तूला कोणती भाषा साजेल याचा विचार करून त्या कलावस्तूच्या निर्मात्याने हा प्रश्न सोडवायचा असतो.

लेखक ज्या समाजात जन्माला येतो त्या समाजाच्या भाषेचे संस्कार, प्रादेशिकतेचे संस्कार, संस्कारक्षम वयामध्ये त्याच्या कानावर पडणारी भाषा, त्यातले उच्चार ढंग, लकब, यासारख्या अनेक गोष्टींचा खोलवर ठसा त्याच्या मनावर उमटलेला असतो. जो त्याच्या बहुतांशी साहित्यकृतीवर उमटवला जातो. यालाच मोहन पाटील ऐकिव भाषिक संस्कार, अगर आजुबाजूच्या बोलण्याचा भाषासंस्कार म्हणतात.^३

एकूणच लेखकाचे संस्कारशील वय, श्रवण, वाचन, अनुभव घेण्याची रीत, त्या अनुभवांना अर्थ लावण्याची पध्दत, त्याबरोबरच भोवतालचे पर्यावरण, प्रदेश या सर्वांच्या संयोगातून त्या लेखकाची भाषाशैली स्वरूप धारण करित असते. त्या लेखकाची ती एक विशिष्ट भाषाशैली बनते.

साहित्यकलेशी निगडीत असणारे भाषा हे माध्यम फार वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. म्हणजे ती भाषा ज्या प्रदेशात बोलली जाते, त्या समाजाने ती अंगिकारलेली असते ज्या संस्कृतीचा तिला नेहमी पार्श्वपट लाभलेला असतो. ज्या प्रकारच्या व्यक्तीकडून ती सतत वापरली जाते. या सर्वांची तिच्या सौंदर्याला झळाळी प्राप्त झालेली असते. किंबहुना यातूनच ती आपल्या सौंदर्याचे सत्व जपत असते. यावर तिचे प्राणपोषण अवलंबून असते. त्यातूनच तिला विशिष्ट ढंग, लय, सौंदर्य, आकार आणि व्यक्तित्व प्राप्त होत असते. अशी भाषा ज्यावेळी एखादा साहित्यिक कलावंत आपल्या साहित्याची भाषा म्हणून वापरू लागतो. तेव्हा एका बाजूने लेखकाच्या अनुभवार्थाचा संस्कार त्या भाषेवर होतो. तर दुसऱ्या बाजूने भाषा आपले सत्व आणि स्वरूप सहजासहजी बदलण्यास तयार होत नाही आणि त्या मंथनातून लेखकाची स्वःची अशी भाषाशैली निर्माण होत असते. मग त्या साहित्यात लेखकाचा भाषिक आविष्कार उच्च की भाषेच्या वैशिष्ट्यांना महत्त्व अधिक हे तपासणे अपरिहार्य बनते.

लेखकाची ज्या स्तरातून, जात, वर्ग, परिसर, प्रदेशातून साहित्यिक पंडधर्म बनत असतो त्या सर्वांचे त्याच्या साहित्यातून भाषिक प्रतिबिंब उमटत असते. विशिष्ट प्रदेशातल्या भाषा व्यवस्थेचे खोलवर परिणाम त्याच्या व्यक्तिमत्त्वावर झालेले असतात. तीच भाषा अनुभवसंचिताने त्याच्या साहित्याची भाषा बनलेली असते. कधी कधी अशी भाषा वापरणे अपरिहार्य होऊन जाते. त्या भाषेतील विशिष्ट शब्द, लय, उच्चार वापरण्याशिवाय त्याला अनुभवाचे सजिवंतपण आणि भावनिकतेची झालर प्राप्त होत नाही. या प्रकरणाच्या शीर्षकात भाषा आणि शैली अशा दोन वेगळ्या संज्ञा वापरलेल्या असल्या तरी लघुकादंबरीची भाषा आणि लघुकादंबरीची शैली या दोन्हींच्या क्षेत्रमर्यादा काटेकोरपणे निश्चित करणे कठीण होऊन बसते. काहीवेळा भाषा आणि शैली एकमेकात सरमिसळून जातात. किंवा समांतर असतात. मोहन पाटील हे १९८० नंतरचे महत्वाचे लेखक आहेत. साध्या, सरळ आणि मनात थेट भिडणाऱ्या भाषेचा वापर हे पाटील यांच्या साहित्याचे प्रथमदर्शनी वाटणारे वैशिष्ट्य म्हणता येईल. त्यांच्या भाषाशैलीचे विविध विशेष दिसतात. त्या विशेषांचा विचार येथे करणार आहोत.

i) ग्रामीण बोलीतील निवेदनाचा वापर :

मोहन पाटील आपल्या लघुकादंबऱ्यासाठी ग्रामीण निवेदनाचा वापर करतात. त्यामुळे लघुकादंबरीतील व्यक्तिरेखा, वातावरण आणि आशय अधिक जिवंत वाटू लागते. यासाठी त्यांच्या लघुकादंबऱ्यातील निवेदनाचे आणि संवादाचे तुकडे आपण विचारत घेऊ. 'खरं म्हंचीला देवा, तर ह्या राजकारणाचा मला कावकिकक आलाय बघा, गाव सोडून जावं नि कुठं तरी लांब तिकडं अटंग्याबनात खोपाट बांधून च्हावं, असं वाटतंय मला बी. रोज हेंची खेकटी'.^४

मोहन पाटलांची वरील ओळीतून रामभौ या एका खेडेगावातील सामान्य माणसाचे ग्रामीण राजकारणाविषयीचे अनुभव कथन त्याच्या मुखातून घडविले आहे. मनापासून राजकारणाचा उबग आल्याचे वरील ओळीतून स्पष्ट होते. रामभौ ज्या भाषेत, ज्या ढंगाने बोलतो आहे ती ग्रामीण वास्तवातील जिवंत भाषेचा नमुना आहे.

मोहन पाटलांनी रामभौची अवस्था अधिक उत्कटतेने मांडली आहे. मनापासून रामभौ बोलतो आहे. असा भास अनुभवातून भाषेद्वारे मोहन पाटील निर्माण करतात. याचे कारण मोहन पाटलांना तो अनुभव समृद्धपणे उत्कटपणे, आणि नैसर्गिकपणे अनुभवायचा आहे आणि वाचकालाही त्याची प्रचिती आणून द्यायची आहे. राजकारण वाईट आहे. त्याचा सामान्य माणसाला उबग आला आहे. ही काही नवी गोष्ट नाही. मोहन पाटील काही नवे सांगत नाहीत. पण त्यांच्या सांगण्याची भाषिक तऱ्हा, मात्र जुनाच अनुभव नव्या पद्धतीने मांडते आहे. यातच त्यांचे भाषिक सामर्थ्य, त्यांच्या लिखाणाचे वेगळेपण जाणवते.

प्रसंगाला, अनुभवाला अनुरूप भाषेचा साज चढविणे यातच त्या कलाकृतीचे यशापयश अवलंबून असते. ग्रामीण व्यक्तिचा अनुभव व्यक्त करित असताना, ती व्यक्ती मनापासून बोलत असते. आणि ज्यावेळी कोणतीही व्यक्ती मनापासून बोलते तेव्हा ती स्वतःच्या भाषेतच बोलते. त्यामुळे त्याच्या मातृभाषेतच तो अनुभव वाचकांसमोर मांडणे क्रमप्राप्त ठरते नग साहित्यिकाने ओढून ताणून त्यावर नागर भाषेचा सदरा चढविण्याचा प्रयत्न केलाच तर जिवंत माणूस बुजगावणा बनायला वेळ लागत नाही.

उदाहरणार्थ वरील रामभौचे मनोगत ग्रामीण भाषेत आहे. हे मनोगत लेखकाने नागर भाषेत मांडले असते तर पुढीलप्रमाणे झाले असते.

‘खरं म्हणाल देवा, तर ह्या राजकारणाचा मला कंटाळा (उबग) आलाय बघा, गाव सोडून जावे नि कुठे तरी लांब तिकडे निर्जन जागी झोपडी बांधून रहावं असं वाटतंय मला पण रोज यांची भानगड’

पण याठिकाणी अर्थ परिपूर्ण आला असला तरी या उताऱ्याने मूळ उताऱ्यातील लेखकाला अभिप्रेत असलेल्या आणि व्यक्तिरेखेच्या मानसिक पातळीवरील बऱ्याच गोष्टी गमावल्या आहेत. निवेदन आणि संवाद मांडण्याची तऱ्हा निराळी, भाषेची पध्दत निराळी त्यामुळे अनुभवाच्या तीव्रतेतही फरक पडतो. नागर भाषेतील निवेदनामुळे ग्रामीण संवेदनाचा लोप होतो, आणि ग्रामीण निवेदनातील अनुभवाची तीव्रता आणि वांतावरणाची लय गमवून बसते.

केवळ कावकिकक म्हणजे उबग, अटंग्याबन म्हणजे निर्जन जागा आणि खोपाट म्हणजे झोपडी या काही शब्दामुळे त्या अनुभवाला जिवंतपण प्राप्त होते.

अनुभवाला अनुरूप शब्दयोजना हे लेखकाचे कलात्मक कौशल्य असते. त्यामुळे कोणत्या साहित्यप्रकाराला कोणती भाषा वापरावी यापेक्षा त्या त्या अनुभवाथाला समूर्त स्वरूप देणारी भाषा वापरावी. यातच त्या कलाकृतीचे जिवंतपण अवलंबून असते.

अनुभव समृद्धपणे मांडण्याची भाषेची गरज असणे, ती ओळखणे आणि तिचा योग्य वापर करणे यात मोहन पाटील यशस्वी झालेले दिसतात. योग्य अनुभवार्थाला योग्य शब्द दिल्याने त्यांचे भाषिक कार्य नोंद घेण्यासारखे झाले आहे. यासाठी एक उदाहरण पाहू. 'तिथं तांबड्या मुंग्यांचं पेव होतं . गजाला मुंग्यांनी फोडून काढलेलं' ते मुंग्यांच्या नावानं शिव्या घालत होतं.^५

मोहन पाटलांना केवळ मुंग्यांनी चावले इतकीच माहिती अर्थाद्वारा सांगायची नाही तर अनुभव साकार करायचा आहे. हा अनुभव त्या भाषेतून वाचकांसमोर साक्षात उभा करायचा आहे. हाच अनुभव जर नागर भाषेत पाटलांनी सांगण्याचा प्रयत्न केला असता तर त्याचे रूप काहीसे असे बनले असते. 'तिथं असंख्य मुंग्या होत्या, गजाला मुंग्यांनी चावा घेतला, तो मुंग्यांच्या नावानं शिव्या घालत होता.' दोन्ही उताऱ्यांचा अर्थ एकच पण उत्कटता, वेदना यात फरक पडला. पहिल्या उताऱ्यात मुंग्यांचं पेव होतं पेव फुटणे म्हणजे अगणित संख्या, आणि अशा अगणित मुंग्यांनी गजाला फोडून काढलेलं इथे फोडून काढणे ऐवजी चावा घेणे हा शब्द प्रयोग जर वापरला असता तर त्या मुंग्यांच्या चावण्याची दाहकता, वेदनेची तीव्रता अर्थातच कमी म्हणण्यापेक्षा जवळजवळ संपलीच असती पण फोडून काढणे म्हणजे मुंग्यांनी चावा घेणे. त्यांच्या विषांनी अंग ठणकणे, अंग सूजणे ही सूज लवकर कमी न होणे यासारख्या पुढील परिणामांचा अंतर्भूत या एकाच शब्दात होतो. म्हणजेच मोहन पाटील केवळ मुंग्यांनी चावा घेतला, एवढीच माहिती सांगून थांबत नाहीत तर त्यांच्या परिणामांची जाणीव तिथं एकाच शब्दात करून देतात. यातच त्यांच्या साहित्यिक यशाचे मर्म जाणवते. यावरून साहित्यकलेत नुसते भाषेच्या अर्थाला स्थान नसते तर प्रत्येक शब्द वापरताना कलावंताला त्या

देणे, कानडी ढंगाचे हेल काढणे, 'करशिला', 'मरशिला' अशा कन्नड धाटणीच्या क्रियापदांचा वापर या बोलीत सर्रासपणे दिसून येतो. मोहन पाटलांच्या लघुकादंबरीतील व्यक्तिरेखा या महाराष्ट्र-कर्नाटक सीमाभागात वावरणाऱ्या आणि या परिसरातील बोली बोलणाऱ्या आहेत. त्यामुळे कोल्हापूर-बेळगाव या दोन जिल्हांच्या सीमारेषेवरील जसे वातावरण निसर्ग प्रकट होते. तसेच हे सारे अनुभवविश्व या विशिष्ट बोलीच्या वापरातून अधिक ठळक होत जाते.

मोहन पाटील 'पाचुंदा'तून सीमाभागात वापरल्या जाणाऱ्या शब्दांचा वापर करतात यासाठी उदाहरणादाखल खालील उतारा पाहू.

'सकाळपासून नांगरीसंग गुद्याडून आलेला तुका घराच्या ओढीन बैलं हाकत होता. पण थोरला बैल दुमता होऊन चालत होता. संबंध गाडीलाच त्याचे झोले बसत होते. त्या प्रत्येक झोल्याला चकराच्या कुण्णीत माळलेल्या पतरी चिपळ्या झुळळू झुळळू आवाज करीत साथ देत होत्या. रस्त्यावरच्या एखाद्या अडगार दगडाच्या टाळूवर गाडीचं चाक थेट उतरल्यावर कुण्णीत माळलेल्या पतरी चिपळ्या झुळळूकन् वाजायच्या.'^{१७}

वरील उतान्यात मोहन पाटील बैलगाडीच्या चालीचे वर्णन कथन करतात. तुका बैलगाडी हाकीत होता. या प्रसंगाचे नैसर्गिक प्रत्यय देण्यासाठी मोहन पाटलांनी काही अपरिचित (पण ग्रामीण व्यवस्थेत रूढ असणारे) शब्द वापरले आहेत. जसे गुद्याडून, दुमता, कुण्णी, पतरी चिपळ्या, अडगार, यासारखे शब्द मग असे अपरिचित शब्द वापरून मोहन पाटलांना काय साध्य करायचे आहे? जर 'गुद्याडून येणे' या जागी 'धडपडून' हा शब्द वापरला असता तर? तर त्यातले श्रमच निघून गेले असते 'गुद्याडणे' मध्ये जी धडपडण्याची अवस्था दृगोचर होते ती कदाचित गाठली गेली नसती. 'अडगार' हा शब्द कन्नड अपभ्रंशित शब्द आहे. 'अडगार' म्हणजे 'ओबडधोबड' अशा आशयाने घेतलेला आहे. तसेच 'कुण्णी', 'पतरी चिपळ्या' ही बैल गाडीच्या खुल्या भागाची नावे आहेत. 'कुण्णी' हा शब्द कन्नड आहे. कुण्णी म्हणजे बैलगाडीच्या चाकाच्या कण्याच्या छिद्रामध्ये घालावयाचं उभट

खिळा. या खिळ्याच्या माथ्याच्या अकड्यामध्ये घुंगरू किंवा धातूच्या चिपळ्या बसवलेल्या असतात. ज्या बैलगाडीला बसणाऱ्या झोल्यानिशी मंजूळ नाद निर्माण करतात.

हा उतारा जर कर्नाटक सीमेलगतच्या वाचकांव्यतिरिक्त इतर वाचकांनी वाचला तर संपूर्ण उताऱ्याचा आशय समजणे कठीण होते. काही शब्द दुर्बोध होतात. बहुश्रुत नसलेला वाचक इथे अर्थासाठी रेंगाळतो लेखकाला काय अभिव्यक्त करायचे आहे हे वाचकांपर्यंत पोहचत नाही अशावेळी लेखक आणि वाचक यांच्यादरम्यान अपरिचित शब्दांची दरी निर्माण होते.

कधी कधी ग्रामीण साहित्यात याहीपेक्षा अर्थाला कठीण वाटणारे शब्द असतात. त्यामुळे ग्रामीण साहित्य अनाकलनीय वाटू लागते.

हे असे का व्हावे? याचे उत्तर मोहन पाटीलच एके ठिकाणी देतात.

‘ग्रामीण साहित्य लेखकाच्या पिंडधर्मी संस्कारित भाषेतून लिहिलेले असते. त्या भाषेने त्याचा सांस्कृतिक पिंड घडलेला असतो. ती भाषा वापरण्याचे त्याचे सर्जन यशस्वी होते. त्याला जे म्हणावयाचे आहे ते या भाषेत उतरते म्हणून काहीवेळा ती भाषा वा शब्द अपरिचित वाटतात.’^६

म्हणजे मोहन पाटील वाचकांच्या आकलनापेक्षा लेखकाच्या अविष्काराला प्राथमिकता देतात. प्रत्येक साहित्यिकाचा एक भाषिक पिंडधर्म बनलेला असतो आणि त्याची भाषा ही त्या भाषिक पिंडधर्माचे फलित असते. त्यामुळे ओघानेच काही शब्द असे येऊ शकतात. जे वाचकांच्या आकलनशक्तीला आव्हान देणारे ठरतात.

यावरून प्रश्न निर्माण होऊ शकतो की, लेखकाची अभिव्यक्ती महत्त्वाची का वाचकांचे आकलन महत्त्वाचे. लेखक का लिहितो? या मूळ प्रश्नाभोवती फिरणारा हा मुद्दा आहे. आपण एवढेच म्हणून शकतो की, प्रतिभाषाली लेखक आपले अनुभव अविष्काराच्या अंतिम सीमेपर्यंत कसे पोहोचेल यासाठी धडपडत असतो. त्यासाठी त्याच्याकडून अपरिचित शब्दांचा उपयोग होऊ शकतो. तर वाचक कोणतेही साहित्य आपल्या अकलणाच्या अंतिम सीमेपर्यंत नेत असतो. त्याच्या प्रक्रियेमध्ये अशा अपरिचित शब्दामुळे अडथळे येऊ शकतात. लेखकाने

साहित्य निर्माण झाल्यावर वाचकाला समजून देणे वेगळे आणि साहित्य निर्माण करतानाच हजारो प्रकारच्या वाचकांना समजेल अशी त्या साहित्यात व्यवस्था करणे. हे वेगळे पण म्हणून कलानिर्मितीत गुंतलेल्या कलावंतावर त्याचवेळी कलावस्तूच्या भाष्यकाराची भूमिका लादणे हे त्याच्या साहित्यनिर्मितीवर अन्याय करणार ठरू शकते.

iv) इंग्रजी-कन्नड शब्दांचा ग्रामीण अवतार :

मोहन पाटील काही ठिकाणी इंग्रजी शब्दांचा ग्रामीण अवतार वापरून कथेला अधिक वास्तवदर्शी करताना दिसतात. उदाहरणार्थ 'म्हाई त्वेंच्यायला आज खरी गमजा हाय. काय हाल्ट काम झालंय मर्दा. आज नुसता धुडकूसच हाय.'^{१९}

‘कोन केवढ्या पावरीचा हाय त्यो!’^{१०},

‘म्हनजे असं अडचणीच्या टायमाला खुंटत नाही’^{११}

या इंग्रजी शब्दांखेरीज काही कन्नड शब्द वापरूनही मोहन पाटलांनी आपल्या साहित्याचे वेगळेपण व्यक्त करण्याचा प्रयत्न केला आहे. यात ते ज्या परिसरात घडले, त्यांचा साहित्यिक पिंडधर्म तयार झाला. त्याला अनुलक्षून कन्नड भाषेतील शब्द आले आहेत. मोहन पाटलांनी त्यांचा संदर्भानुसार वापर केलेला आहे. उदाहरणार्थ : ‘त्याच्या रंजीस मनावर सालभरच्या एडताकीचा जडशीळ रोल फिरू लागला.’^{१२}

‘न्यारीला सुट्टी झाली बन्नीच्या झाडाखाली सावलीत बसून भाकरी सेडली’^{१३},

‘यांना अक्कातंगीचे दगड म्हटलं जातं. अक्कातंगी या कन्नड शब्दाचा अर्थ बहिणी बहिणी’^{१४}

वरील उदाहरणावरून लक्षात येते की, लेखक प्रस्थापित ग्रामीण भाषेमध्ये फारसे फेरफार न करता आहे त्याच चाकोरीतून नवा रस्ता शोधण्याचा प्रयत्न करीत आहेत. रूढ शब्दसामुग्री वापरून नवी कलाकृती साधण्याचा हा प्रयत्न आहे. ग्रामीण साहित्य वास्तववादी साहित्य असल्याने अनुभव घेण्याच्या प्रक्रियेत व मांडण्याच्या प्रक्रियेत लेखक तटस्थ असतो हे म्हणजे धाडसाचे ठरेल.^{१५}

मोहन पाटलांच्या मते, लेखकाला ग्रामीण भागामध्ये भोवतालच्या समुह जीवनापासून तटस्थ राहता येत नाही. त्या समुहात त्या प्रदेशात, भोवतीच्या पर्यावरणात त्याचा पिंड घडलेला असतो.

साहित्यिकाचा त्याच्या परिसरामुळे एक पिंड घडलेला असतो हे सत्य आहे. पण अनुभव घेण्याच्या आणि तो मांडण्याच्या प्रक्रियेत सर्वच साहित्यिक तटस्थ राहू शकतीलच असे नाही.

काही साहित्यिक अनुभव घेताना मानसिक अलिप्तता न ठेवता एकात्म होऊनच अनुभव घेतात पण तोच अनुभव मांडताना काहीसे अंतर राखूनच अनुभव व्यक्त करताना जाणवतात.

v) चित्रमयता :

मोहन पाटील यांच्या लघुकादंबऱ्यात घडणाऱ्या घटना, प्रसंग हे वाचकांसमोर घडत जावेत असे जिवंतपणे चित्रित होतात. प्रसंगाला जिवंत करण्याचे सामर्थ्य हे त्यांच्या शैलीचे प्रमुख वैशिष्ट्य म्हणता येईल. ही चित्रमयता ओढून ताणून न येता सहजपणे निवेदनाच्या ओघात प्रकट होत जाते. उदा. त्या दोघांना तसल्या अवतारात बघून गल्लीतल्या बिट्यापोरांनी कालवा उठीवला 'बापू दादा आला! राधी वैनी आली'

असं म्हणत टाळ्या पिटत पोरांचं लेंडार त्यांच्या मागून चालाय लागलं. झापूच्य मानेवरसामानाचं टिप्परून भरलेलं भलं मोठं पोतं. ते त्यानं मान आणि खांदा यांच्या बेचक्यात ठेवलेलं. पोरांना ते कडकलक्ष्मीच्या पेटाऱ्यासारखं वाटलं असावं. राधीया हातात त्यांच्या लग्नातली हिरव्यावारनेसी रंगावर लालपिवळी फुलं छापलेली पत्र्याची नवी ट्रंक. त्यात बापुची तिची कापडं, टावेल, टोपी, तिच्या कानातलं झुबं, एक अर्धातोळ्याचं वळं, असं हलकं फुलकं. पण बापूच्या मानेवरचं आंझं मात्र मरणाचं होतं. स्टँडवर उतरून इथं येईपर्यांत त्यांच्या मानेचा काटा ढिल्ला झाला होता. तशात पाठीमांग पोरांचा कालवा म्हटल्यावर तो वैतागला.

तो कसाबसा अंगणात आला. मानेवरचं पोतं उतरावं म्हणून तो पाय फाकवून हळूच खाली बसला. वरचं पोत अल्लदी जपून खाली ठेवावं म्हणून तो जोर लावतोय तर कुठलं

काय? पोतंच खाली येईना. पोत्याच्या तळाशी व्यवस्थित बसवलेला मोठा दगडी पाटा. त्याच्यावर आडव्या टाकीचा लोखंडी स्टोव्हा, त्यावर स्टीलची हिंडालियमची भांडी, ताटं, सगळ्यात वर तोंडाशी तांब्याची घागर. असं सारं सामान एकामेकात घालून नीट जास्तानी बांदलेलं. पोतं हिसक्यानं खाली टाकावं तर आतल्या भांड्यांची चेपून दामती व्हायची. म्हणून तर बेतानं पोतं उतरायची तो खटपट करत होता. पण पोतं खाली उतरेना. कशात काय अडकलं होतं ते समजत नव्हतं. मग बापूनं सारी ताकद लावून पोतं पाट्यासकट अज्जात वर रेटलं, आत ते वरच्यावर फिरवून हळूच खाली ठेवावं म्हणून हातानं फिरवलं. तसा पोत्यात पाट्यावर ठेवलेल्या लोखंडी स्टोव्हाचा एक पाय त्याच्या कानामागे शीर धरून जोरात बडवला. त्या सरशी डोकीत झाणझाण मुंग्याच आल्या. आणि पुन्हा हातातलं बळ जाऊन पोतं मानंवर कुचलं. तसं त्याच्या पाठीला प्रचंड रग लागली कपाळ घामानं डबडबलं. तो तोंड फासतून श्वास घेऊ लागला. त्यात भोवती पोरंची गर्दी. त्या गर्दीतच राधी हातात ट्रंक घेऊन बापूची ही मजा बघता थांबलेली. ख्रपूला तिचा रागच आला. तो रागानं ओरडला.

‘राधे सुंदाडे डोळं फुटलं काय तुझं? दिसंना व्हय? घर की जरा पोतं.’^{१६}

वरील उताऱ्यावरून पाटलांच निवेदनातील चित्रमयता लक्षत येऊ शकेल. आपल्यावर चित्रमयतचा प्रभाव कसा पडला याविषयी स्वतः मोहन पाटील म्हणतात माझ्या बाजूने विशेष गोष्ट म्हणून सांगता येईल ती अशी की मी लिहू शेकतो हे मला फार लवकर समजले. शालेय वयापासूनच मी लिहिण्याची धडपड केली आहे. आडवेतिडवे झालेले बेफाम वाचन त्यासाठी कारणीभूत ठरले असेही म्हणतो येईल. इचलकरंजीच्या गोविंदराव हायस्कूलमध्ये नवव्या-दहाव्या इयत्तेत शिकत असताना शाळेत त्यावेळी फिरत्या ग्रंथालयाची व्यवस्था होती. एका पेटीतून प्रत्येक वर्गासाठी ४०-५० पुस्तके आणली जायची. आठवड्याभरासाठी एक-एक पुस्तक वाचायला दिले जायचे. मला हळूहळू वाचनाची गोडी लागली. या फिरत्या ग्रंथालयाची पुस्तके फार चांगली आणि वैविध्यपूर्ण अशी होती. मी वाचनाचा सपाटा लावीत मराठी भाषेतील संत साहित्यापासून ह.ना.आपटे, नाथ माधव, गोडसे भटर्जी असे अनेकांना वाचून काढले. याशिवाय रवींद्रनाथ टागोर शरदबाबू, शेषपियर यांच्या कादंबऱ्या-नाटकांची

भाषांतरी सचित्र असत. ती चित्र अजून माझ्या लक्षता आहेत. 'मर्चंट ऑफ व्हेनिस' मधला लांब झगा घातलेला. मानेवर लांबलचक कस असलेला, हातात चाकू घेऊन उभा असलेला दुष्ट शॉयलॉक कोरून ठेवल्यासारखा आजही मला जसांच्या तसा दिसतो. या चित्रांनी माझ्यावर या नाटकाच्या लेखनाइतकीच भूरळ घातलेली होती. चित्रकाराने नाटकातील पात्रांचे अपेक्षित भाव चित्रातून हुबेहुब रेखाटले होते. या वास्तव चित्रमयतेचा प्रभाव माझ्या सर्व लेखनावर कळत-नकळतपणे झालेला आहे. शब्दांच्या माध्यमातून मी माझ्या मानातील पात्रे अधिकाधिक वास्तव स्वरूपात चित्रित करण्याचा प्रयत्न करित असतो.

'पाचुंदा'तील आणखीन एक उदाहरण पाहू. 'मालाच्या रानात तो आला. कारखान्यावरच्या ट्रॅक्टरने नांगरलेलं स्वतःच रान पहाताना जानूच्या काळजाला फाळ लागला. त्याचं काळीज दुभंगून गेलं. बांधावर वठलेलं झाड असावं तसा तो शेताच्या कडेला उभा होता. बारक्या पोरानं पाटीवर रेघोट्या माराव्यात तसं जानूच्या रानांत नांगरीचे चरे उठले होते. आपल्या पोटावर चाकू-सुन्यानं वाटेल तसे चरे पाडले आहेत. आपलं पोट लोकांना बघवत नाही. आपण पोटभर खात होतो ते सुद्ध बघवलं नसेल. अर्धपोटी राहिलो तरी घरात रहात होतो तेही आपल्या बापाच्या तेही बघवलं नसणार हे आपलं असं का नांगरल आणि तेही रुपये दोनशे घेऊन? याबद्दल त्यानं कोणालाच विचारलं नाही. तो दडपलेल्या मनानं घराकडं वळला.'^{१८}

'जानू'च असाह्य व्यक्तिचित्रण मोहन पाटलांनी प्रस्तुत उतान्यातून केले आहे. पत्नीच्या हातातील सोन्याच्या पाटल्या सोनाराकडे गहान ठेवून जानूने दोनशे रुपये उभे केले होते. आणि आवश्यकतेपेक्षा अधिक पैसे देऊन कारखान्याचा ट्रॅक्टर अवैद्य मार्गाने नांगरटीसाठी आणला. डॉयव्हरने रात्रीची नांगरट केली. आणि सकाळी उठून निघून गेला. पण जानूला समजलं की नांगरट योग्य पद्धतीने झाली नाही. दोनशे रुपये मातीत गेले, ट्रॅक्टर मिळविण्यासाठी करावी लागलेली धडपड, पत्करावी लागलेली लाचारी, अपमान, उपेक्षा सारे सहन करून शेवटी निराशाच पदरी आली, नांगरणी अयोग्य झाली.

मोहन पाटलांनी जानूचा हा अनुभव मानसिक अलिप्तता न ठेवता एकात्म होऊनच हा घेतलेला आहे. अनेक लोकांच्या हातापाया पडून कष्टाने पैसे उभे करून प्रसंगी भ्रष्टाचाराचा मार्ग पत्करून जानूने रानांत ट्रॅक्टर आणला. इथपर्यंत मोहन पाटील हा अनुभव एकरूप होऊन घेतात आणि एकरूप होऊन मांडतात. खरे पाहता नांगरणी आधिच्या जानूपेक्षा नांगरणी नंतरच्या जानूची अवस्था अत्यंत संवदेनशील आहे. नांगरणी आधी धुमसणारा जानू नांगरणीनंतर पेटायला हवा होता पण जानू तसा पेटून उठत नाही.

मोहन पाटील जानूची ही अवस्था अंतर राखून मांडताना दिसतात. मोहन पाटलांची इथे मानसिक नाही पण कलात्म अलिप्तता जाणवते. जानूला ते स्वतःपासून दूर सारून त्रयस्ताच्या नजरेतून त्याची अवस्था मांडतात. प्रस्थापीत व्यवस्थेने गांजला गेलेला, फसवला गेलेला जानू, आतून पेटल्या बुंध्यासारखा धुमसणारा जानू, इतके होऊनही शांत वाटतो. इतके होऊनही याबद्दल कुणालाही जाब विचारण्याचे धाडस न करणाऱ्या जानूचे चित्रण मनाला भिडत नाही. इतका आटापिटा करून, लाचारी पत्करूनही, सर्वस्व पणाला लावूनही जर शेवटी अपयश माथी येत असेल तर कोणीही व्यक्ती अनपेक्षित प्रतिक्रिया देणार हे नक्की. परंतु जानूच्या बाबतीत तसे घडताना दिसत नाही. 'याबद्दल त्यानं कोणालाच विचारलं नाही, तो दडपलेल्या मनानं घराकडं वळला' अशा निवेदनामुळे प्रसंगातली दाहकता कमी होऊन थंडपणा जाणवतो.

सारांश :

या प्रकरणामध्ये आपण मोहन पाटील यांच्या लघुकादंबऱ्यातील भाषाशैलीच्या गुणवैशिष्ट्यांचा अभ्यास केला. पाटलांची भाषाशैली ही सरळ साधी आहे. त्यात कृत्रिमता दिसत नाही. मोहन पाटील यांची भाषाशैली ही खास त्यांची शैली आहे. विशेष करून महाराष्ट्र-कर्नाटक सीमाभागात बोलल्या जाणाऱ्या मराठी बोलीभाषेचा वापर हे या भाषाशैलीचे ठळक वैशिष्ट्य सांगता येते. कानडी वळणाने मराठीत आलेल्या वाक्प्रचारांचा, म्हणींचा वापर त्यांच्या लेखनात सर्रासपणे झालेला दिसतो. ग्रामीण जीवनाशी निगडित असणाऱ्या शब्दांचा वापर, निवेदनातील चित्रमलता, खटकेबाज संवाद, व्यक्तिरेखांची

मानसिक आंदोलने टिपण्यातील कौशल्ये इत्यादी गोष्टीमुळे त्यांचे साहित्य सजग बनत जाते. काहीवेळा ढोबळ व्यक्तिचित्रणे त्यांच्या लेखनाला मर्यादा आणताना दिसतात. असे असूनही मोहन पाटील यांच्या लेखनाची भाषाशैली अधिकाधिक प्रयोगशीलतेकडे झुकणारी आणि मराठी ग्रामीण साहित्यात सवतासुभा निर्माण करणारी आहे असे निश्चितच म्हणता येते.

संदर्भ

१. भालचंद्र नेमाडे, 'साहित्याची भाषा', औरंगाबाद, साकेत प्रकाशन, पहिली आवृत्ती, १९८७, पृ. ४४
२. आनंद यादव, 'ग्रामीण साहित्य:स्वरूप आणि समस्या', पुणे, मेहता पब्लिशिंग हाऊस, दुसरी आवृत्ती १९८४, पृ. ८०
३. मोहन पाटील, 'ग्रामीण साहित्य आणि संस्कृती', औरंगाबाद, स्वरूप प्रकाशन, दुसरी आवृत्ती, २००८ पृ. १४४
४. मोहन पाटील, 'खांदेपालट', 'पाचुंदा' पुणे, कॉन्टिनेन्टल, प्रकाशन, प्रथम आवृत्ती २००२, पृ. ११४
५. मोहन पाटील, 'लिगाड' उ.वि. पृ. ७८
६. मोहन पाटील, 'खांदेपालट' उ.वि. पृ. १२८
७. मोहन पाटील, 'कोंडमारा' उ.वि. पृ. १५-१६
८. मोहन पाटील, 'ग्रामीण साहित्य आणि संस्कृती', उ.वि. पृ. १४८
९. मोहन पाटील, 'कोंडमारा' उ.वि. पृ. ६
१०. मोहन पाटील, 'लिगाड' उ.वि. पृ. ८२
११. मोहन पाटील, 'लिगाड' उ.वि. पृ. ९५
१२. मोहन पाटील, 'कोंडमारा' उ.वि. पृ. १
१३. मोहन पाटील, 'लिगाड' उ.वि. पृ. ५६
१४. मोहन पाटील, 'बस्तान' उ.वि. पृ. १४७
१५. मोहन पाटील, 'ग्रामीण साहित्य आणि संस्कृती', उ.वि. पृ. १४७
१६. मोहन पाटील, 'बस्तान' उ.वि. पृ. १४८-१४९
१७. मोहन पाटील यांची मुलाखत, मुलाखतकार - रफिक सुरज, परिवर्तनाचा वाटसरू. दिवाळी २००८ पृ. २१५.